

Powojenne zabytki i miejsca pamięci Berlina Wspólne dziedzictwo zimnej wojny w podzielonej metropolii

Jörg Haspel

Na początku lipca 2012 r., w samym środku sezonu wakacyjnego, pojawiła się w Berlinie grupa inicjatyw obywatelskich, żeby odrodzić się niczym feniks z popiołów i świętować sukces na korytarzach władzy w stolicy Niemiec. Przy wsparciu ze strony Akademii Sztuk Pięknych połączyły się trzy grupy obywatelskie – stowarzyszenie obywatelskie zachodnioberlińskiego okręgu Hansaviertel (Bürgerverein Hansaviertel e.V.)¹, fundacja Hermanna Henselmanna (Hermann Henselmann Stiftung)² z Berlina Wschodniego oraz towarzystwo przyjaciół Domu Corbusiera (Förderverein Corbusierhaus Berlin e.V.)³ również z Berlina Zachodniego – tworząc inicjatywę pod nazwą „Doppeltes Berlin” („Podwójny Berlin”)⁴ w celu kampanii na rzecz nominacji do wpisania na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO powojennych obiektów stolicy Niemiec. Powstała swego rodzaju ponadpartyjna koalicja: projekt został zainicjowany przez historyków sztuki i architektury skupionych wokół byłego senatora ds. kultury, Thomasa Flierla (lewicowa partia PDS), którzy zajęli się też doradztwem, sponsorowany był przez byłego senatora ds. kultury i urbanistyki, Volkera Hassemmera (CDU), przy wsparciu ze strony burmistrza dzielnicy Berlin-Mitte (SPD) oraz burmistrza dzielnicy Kreuzberg-Friedrichshain (Partia Zielonych).

Inicjatywa ta osiągnęła to, co wydawało się niemożliwe: sprawiła, że zaczęto poważnie rozważać uznanie kandydatury dawnej alei Stalina w Berlinie Wschodnim oraz dzielnicy Hansaviertel z powstałym w 1957 r. osiedlem wybudowanym na wystawę budowlaną Interbau, do wpisania na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Relacje z konferencji prasowej, na której przedstawiono ów projekt, ukazały się zarówno w prasie krajowej, jak i zagranicznej (nawet jeden z rosyjskich kanałów radiowo-telewizyjnych

nadał tę wiadomość)⁵. Wkrótce potem projekt zdobył szerokie poparcie w sferach politycznych. Na początku sierpnia, tuż przed ostatecznym terminem, Senat Berlina (rządowa koalicja SPD i CDU na szczeblu kraju związkowego) złożył wniosek do Stałej Konferencji Niemieckich Ministrów Kultury i Edukacji o wpisanie na wstępną listę UNESCO dla Republiki Federalnej dwóch kontrastujących ze sobą powojennych kompleksów zabudowy w podzielonym Berlinie. Nigdy wcześniej nie wybrano w Niemczech kandydatów do dziedzictwa światowego tak szybko i tak jednogłośnie, jak to miało miejsce w przypadku owej berlińskiej nominacji w 40. rocznicę podpisania konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa w 1972 roku.

I. Miasto podzielone – miasto podwójne: powojenne dziedzictwo Berlina

Zjednoczone w 1991 r. miasto Berlin w znacznej mierze zawdzięcza swoje oblicze urbanistyczno-architektoniczne procesowi odbudowy i budowy, jaki miał miejsce po 1945 roku. Odnosi się to zarówno do historycznego centrum miasta, terenów poddanych przebudowie na dużą skalę, jak i zupełnie nowych osiedli mieszkaniowych. W pewnym sensie podział Niemiec za sprawą żelaznej kurtyny stworzył „Dwie architektury niemieckie 1949-1989”, by zacytować tytuł wystawy zorganizowanej po zjednoczeniu⁶. Berlin, który znalazł się w centralnym miejscu podziału na Wschód i Zachód, był jedynym miastem na świecie, gdzie w powojennych dekadach rozwinęły się całkowicie odmienne formy sztuki i architektury: we wschodniej części miasta, w ówczesnym sektorze radzieckim, były to socrealizm, „tradycja narodowa” i wschodni lub socjalistyczny modernizm („Ostmoderne”) natomiast po przeciwnej stronie miasta

1. <http://www.buergerverein-hansaviertel-berlin.de>.

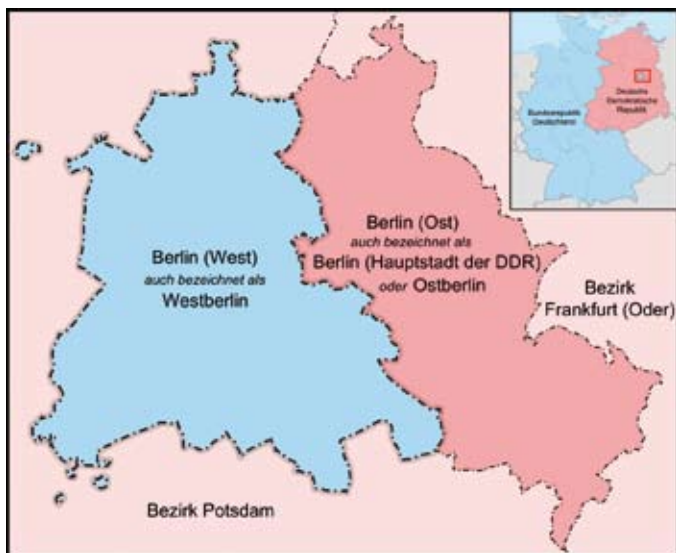
2. <http://www.hermann-henselmann-stiftung.de>.

3. <http://www.corbusierhaus-berlin.org>.

4. <http://www.doppeltes-berlin.de>.

5. <http://www.ntv.ru/video/336854>.

6. *Dwie architektury niemieckie 1949–1989. Katalog wystawy*, Stuttgart: Institut für Auslandsbeziehungen (ifa) 2004.

1. Berlin po II wojnie światowej – podzielona niemiecka stolica pod okupacją : czerwony – sektor radziecki po wschodniej stronie, niebieski – sektor amerykańsko-brytyjsko-francuski po stronie zachodniej, otoczony terytorium Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) (źródło: wikimedia commons – Stefan-Xp

– budynki zachodniego modernizmu powojennego (il. 1).

Zasób zabytków miasta czasami odzwierciedla ten kontrast między Wschodem a Zachodem. Można go dostrzec porównując radzieckie pomniki i cmentarze wojenne z cmentarzami wojennymi aliantów zachodnich, budynki Izby Handlowo-Przemysłowych w NRD i w Berlinie Zachodnim, owalny skwer-wysepkę z fontannami na Strausberger Platz w Friedrichshain z rondem na Ernst-Reuter-Platz w dzielnicy Charlottenburg, architekturę kin i nowo otwarte kino "Zoopalast" w części zachodniej z kinem "International" po stronie wschodniej, „Cafe Kranzler” na Kurfürstendamm z „Cafe Moskau” na Karl-Marx-Allee, wysokościowy biurowiec Telefunkena w Charlotten-

burg z "Haus des Lehrers" (Dom Nauczyciela) na Alexanderplatz, czy zachodniobrzełbińską Halę Kongresową w Tiergarten o łukowej konstrukcji dachu ze zwieńczoną kopułą Halą Kongresową na Alexanderplatz we wschodniej części miasta⁷.

Realizm socjalistyczny i tradycja narodowa – dziedzictwo radzieckie?

Architekturę realizmu socjalistycznego, wzorowaną na modelu architektury Związku Radzieckiego, którą tu i ówdzie można znaleźć na terenie byłego bloku wschodniego w postaci np. takich obiektów jak Pałac Kultury i Nauki w Warszawie im. Józefa Stalina, można także zobaczyć we wschodniej części Berlina. Do szczególnie imponujących przykładów można zaliczyć duże radzieckie cmentarze wojskowe, pomniki żołnierzy radzieckich i miejsca pamięci zaprojektowane przez rosyjskich architektów i rzeźbiarzy w Tiergarten w sektorze amerykańskim i w Treptower Park oraz w parku publicznym Schönholzer Heide w dawnym sektorze radzieckim (il. 2). Czy to się nam podoba czy nie, cmentarze i pomniki żołnierzy radzieckich na niemieckiej ziemi – jak większość cmentarzy wojskowych na obcej ziemi – stanowią wspólne dziedzictwo ojczyzny poległych żołnierzy i kraju, w którym zostali pochowani⁸.

7. Jörg Haspel, *Schaufenster des Ostens – Schaufenster des Westens. Berlins Nachkriegserbe / Witryna Wschodu – witryna Zachodu. Powojenne dziedzictwo Berlina / Showcase of the East – Showcase of the West. Berlin's Post-War Heritage [w:] Von Moskau lernen? Architektur und Städtebau des Sozialistischen Realismus. Denkmaldialog Warschau – Berlin 2011 – eine Dokumentation / Uczyć się od Moskwy? Architektura i Urbanistyka Socrealizmu. Dialog o zabytkach Warszawa – Berlin 2011 – Dokumentacja / Learning from Moscow? Architecture and Urban Design of Socialist Realism. Heritage Dialogue Warsaw – Berlin 2011 – a Documentation*, „Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin”, Bd. 38, Berlin 2012, wyd. Landesdenkmalamt Berlin i Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Warszawa s. 114-122.

8. Klaus von Krosigk, *Russische Friedhöfe und Sowjetische Ehrenmale als Gartendenkmale – Ein gemeinsames grünes Erbe / Rosyjskie cmentarze i pomniki chwały radzieckiej jako zabytki sztuki ogrodowej – wspólne zieleni*

2. Socrealizm w Berlinie: Cmentarz i Pomnik Żołnierzy Radzieckich w Schönholzer Heide (autorzy: Konstantin A. Sołowiew, M. Belarncew, W. D. Koroliew i Iwan G. Perszudczew, budowa: 1947-49 (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

3. Karl-Marx-Allee, pierwszy etap budowy – mapa lokalizacji oraz budynek Blok A od południowego zachodu przy Strausberger Platz, 1952 – owalny kształt placu prawdopodobnie zainspirowany Placem Kałuskim w Moskwie (źródło: Landesarchiv Berlin)

Ambasada radziecka przy Unter den Linden to triumfalny pomnik realnego socjalizmu. Także ten budynek został zaprojektowany przez rosyjskich architektów; wzniesiono go pośród ruin Berlina przy granicy między sektorami, nieopodal Bramy Brandenburskiej, na terenie (znacznie poszerzonym) dawnej ambasady Imperium Rosyjskiego. Można go nazwać „Darem Związku Radzieckiego” albo „Architektoniczną spuścizną po obecności sojuszników w Berlinie Wschodnim” (zapożyczając nazwę od tytułu wystawy z 2009 r. „Dary od Amerykanów – architektoniczna spuścizna po obecności sojuszników w Berlinie Zachodnim”), albo też „budynkiem podarowanym Berlinowi przez Józefa Stalina”⁹.

Urbanistyczne i architektoniczne zasady „tradycji narodowej”, głoszonej w NRD i Berlinie Wschodnim od 1950 r. polityki dotyczącej budownictwa i architektury w socjalistycznej części Niemiec, stanowiły obronę – przynajmniej retoryczną – przed natarciem kulturowej „rusyfikacji” czy też „sowietywizacji”. Jednocześnie można było wykorzystywać zasady tzw. „tradycji narodowej” do twierdzenia, że bronione w NRD narodowe i regionalne tradycje architektoniczne stanowiły przeciwwagę dla międzynarodowej neutralizacji czy nawet amerykańskiej niemieckich miast powojennych w RFN i Berlina Zachodniego. Stosowanie form średniowiecznych, np. późnoniemieckiego ceglanego gotyku w Rostoku, form dekoracyjno-architektonicznych w stylu baroku saskiego w Dreźnie czy elementów pruskiego klasycyzmu w Berlinie, oznaczało bezpretensjonalny, patriotyczny i socjalistyczny konserwatyzm i regionalizm. W początkach istnienia NRD trend ten miał wpływ na politykę architektoniczną, tak że pomimo przejęcia stalinowskiej doktryny socrealizmu Niemcy Wschod-

4. Strausberger Platz przy Karl-Marx-Allee, pierwszy etap budowy – blok mieszkalny projektu Hermanna Henselmana, budowa: 1952-53 r. oraz fontanna tzw. „Unoszący się pierścienie” autorstwa Fritza Kühna, budowa: 1967 r. (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

nie mogły przynajmniej twierdzić, że zachowują różnorodne dziedzictwo stylu niemieckiego i kontynuują niemieckie tradycje w architekturze.

Zwrot ku zasadom „tradycji narodowej” miał swoje odzwierciedlenie w architekturze. Pierwsze budynki przy dawnej alei Stalina (Stalin-Allee) w Friedrichshain (obecnie aleja Karola Marksa, Karl-Marx-Allee), powstałe pod koniec lat 40. XX w., cechowały się formami modernizmu międzywojennego, np. budynki z arkadami od frontu, za którymi rozciągają się bloki mieszkalne, tworzące osiedle Friedrichshain (Wohnzelle Friedrichshain). Jednakże po sławetnej wizycie w Moskwie czołowych niemieckich architektów w 1950 r. dodano klasycystyczne formy i zdobienia do wieżowca przy Wieberwiese, który historia architektury NRD uznała za wzór stylu „tradycji narodowej” (obok dzieł Karla Friedricha Schinkla, np. Feilnerhaus) (il. 3 i 4). Zwieńczone kopułami bliźniacze wieże Frankfurter Tor, wyznaczające początek pierwszej socjalistycznej arterii na niemieckiej ziemi we wschodniej części stolicy, przywołują motyw podwójnych wież dwóch klasycystyczno-barokowych katedr – niemieckiej i francuskiej – na Gendarmenmarkt, postrzeganych jako kluczowy element spuścizny architektury pruskiej, uznawanej za postępową¹⁰ (il. 5).

Budownictwo i kontr-budownictwo – architektoniczna odpowiedź i dziedzictwo zachodniego modernizmu

Zorganizowanie Międzynarodowej Wystawy Budowlanej (Interbau 57) w Berlinie Zachodnim oraz wybudowanie dzielnicy Hansa od początku pomyślane było jako kontrdemonstracja architektury i urbanistyki, wobec cieszącej się powszechnym uznaniem odbudowy wschodniej części miasta oraz zasad socrealizmu i tradycji narodowej. Udział wielu czołowych architektów z Niemiec i Europy Zachodniej, a nawet zza oceanu – m.in. Alvara Aalto, Le Corbusiera, Waltera Gropiusa, Arne Jacobsena czy Oscara Niemeyera – stanowił wyraźny symbol integracji zachodnich sektorów miasta (amerykańskiego, brytyjskiego i francuskiego) ze światem Zachodu, a także znaczny wkład

ne dziedzictwo / Russian Cemeteries and Soviet War Memorials as Garden Monuments – A Shared Green Heritage, ibidem, przypis 7, s. 123–131.

9. Stalinistische Architektur unter Denkmalschutz? Eine Tagung des Deutschen Nationalkomitees von ICOMOS und der Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz in der Architektenkammer Berlin 6.-9.9.1995, „ICOMOS - Journals of the German National Committee XX”, München 1996; Brandt Sigrid, Überlegungen zum Schutz der anderen Moderne. Das sowjetische Erbe als Weltkulturerbe-Potential? [w:] Weltkulturerbe und Europäisches Kulturerbe-Siegel in Deutschland. Potentiale und Nominierungsvorschläge, „ICOMOS - Journals of the German Committee LI”, Berlin 2012, s. 65-69

10. Helmut Engel, Wolfgang Ribbe (eds.), Karl-Marx-Allee. Magistrale in Berlin. Die Wandlung der sozialistischen Prachtstraße zur Hauptstraße des Berliner Ostens, Berlin: Publikationen der Historischen Kommission zu Berlin, 1996.

5. Karl-Marx-Allee, pierwszy etap budowy – zwieńczona kopułą wieża przy placu Frankfurter Tor przywołuje motyw wież dwóch klasycystyczno-barokowych katedr francuskiej i niemieckiej na Gendarmenmarkt (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

w modernizację Berlina Zachodniego oraz Niemiec Zachodnich i dostrojenie ich kultury do kultury dawnych zachodnich wrogów¹¹ (il. 6).

W latach 50. XX w. zbudowano Dom Amerykański, Dom Marshalla, budynek Henry’ego Forda, Amerykańską Bibliotekę Pamięci i miasteczko studenckie Schlachtensee; każdy z tych obiektów był polityczną i architektoniczną odpowiedzią amerykańskiego opiekuna i modernistycznym kontr-budownictwem wobec zinstrumentalizowanych, propagandowych budynków w socjalistycznej części Berlina¹². Zespół modernistycznych budynków, które swobodnie wkomponowane w krajobraz miasta tworzą Kulturforum (Forum Kultury)¹³ – z budynkiem filharmonii autorstwa Hansa Scharouna i Neue Nationalgalerie (Nowej Galerii Na-

11. *Interbau Berlin 1957. Amtlicher Katalog der Internationalen Bauausstellung Berlin 1957*, Berlin-Charlottenburg: Internationale Bauausstellung Berlin GmbH 1957; Gabi Dolf-Bonekämper, Franziska Schmidt, *Das Hansaviertel. Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin*, Berlin 1999; Landesdenkmalamt Berlin (ed.), *Das Hansaviertel in Berlin. Bedeutung, Rezeption, Sanierung*, „Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin”, Band 26, Petersberg 2007; Sandra Wagner-Conzelmann, *Die Interbau 1957 in Berlin: Stadt von heute – Stadt von morgen. Städtebau und Gesellschaftskritik der 1950er Jahre*, (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 51), Dissertation TU Darmstadt 2006 und Petersberg 2007; Jörg Haspel, *Denkmalschutz und Denkmalpflege – eine Zwischenbilanz* [w:] *Das Hansaviertel in Berlin und die Potentiale der Moderne*, Berlin: Akademie der Künste 2008, s. 148-159.

12. Mila Hacke, *Geschenke der Amerikaner. Das Architekturerbe der Alliierten Präsenz in West-Berlin* (<http://www.geschenke-der-amerikaner.de/>).

13. Jürgen Tietz, *Kultur aufs Forum. Bewegung für das Berliner Kulturforum* [w:] *Weltkulturerbe und Europäisches Kulturerbe-Siegel in Deutschland. Potentiale und Nominierungsvorschläge*, „ICOMOS – Journals of the German Committee LI”, Berlin 2012, przypis 9, s. 82-84.

rodowej) autorstwa Mies van der Rohe’a – również stanowi istotną antytezę urbanistyczną, alternatywną wobec eneradowskich „16 zasad urbanistyki”, sformułowanych w 1950 r., oraz tradycyjnej koncepcji odbudowy we wschodniej części Berlina (gdzie znajduje się historyczne centrum miasta) (il. 7 i 8).

Modernizm socjalistyczny lub wschodni – dziedzictwo przemysłowej kultury architektonicznej

Po śmierci Stalina w 1953 r., na moskiewskiej związkowej konferencji budowniczych i architektów (7 grudnia 1954) Nikita Chruszczow rzucił hasło „Budujcie szybciej, lepiej i taniej”. Hasło to miało na celu pobudzenie wydajności i unowocześnienie budownictwa w Związku Radzieckim i w całym bloku wschodnim, lecz we Wschodnich Niemczech rozwinęło się z pełną mocą dopiero po wzniesieniu muru berlińskiego w 1961 roku. Pierwsze pilotażowe projekty zrealizowane w stylu stalinowskim (np. budynki mieszkalne z wielkiej płyty, z klasycznymi zdobieniami, w dzielnicy Treptow) stanowiły zachętę do uprzemysłowienia budownictwa, standaryzacji budynków prefabrykowanych oraz ustanowienia nowych zasad architektury i urbanistyki wschodniego modernizmu¹⁴.

Główną oś nowej dzielnicy zaprojektowanej w stylu modernizmu socjalistycznego można zobaczyć w drugim etapie budowy Stalin-Alee (od 1961 r. zwanej Karl-Marx-Alee) oraz przebudowanego śródmieścia wokół Alexanderplatz, z elementem wieńczącym w postaci wieży telewizyjnej (Fernsehturm)¹⁵ (il. 9). Inne znaczące przykłady powojennego modernizmu wzorowanego na stylu międzynarodowym powstały w stolicy NRD na terenach wokół Ambasady Radzieckiej przy Unter den Linden. Po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. budynki te szybko zmodernizowano i przebudowano, aczkolwiek z kilkoma wyjątkami, do których

14. zob. Jörg Haspel, *Die Platte als Baudenkmal - Bewertungs- und Sanierungsprobleme an Berliner Beispielen* (<http://www.heimatverein-marzahn.de/downloads/haspel2001.pdf>).

15. Wolfgang Ribbe, *Die Karl-Marx-Allee zwischen Strausberger Platz und Alex* (Berlin-Forschungen der Historischen Kommission zu Berlin, Band 6), Berlin 2006.

6. Dzielnica Hansa (Hansaviertel) i teren Międzynarodowej Wystawy Budowlanej 1957 (Interbau '57) z lotu ptaka (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Archive)

7. Hala Kongresowa Tiergarten (obecnie Dom Kultur Świata) w Berlinie Zachodnim projektu Hugh'a Stubbinsa, budowa: 1955-57 r. – jeden z "darów Amerykanów" i wkład USA w Międzynarodową Wystawę Budowlaną 1957 (Interbau '57) (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

należy Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej i budynek mieszkalny należący do Opery Komicznej. Zabudowa przy Lenin-Platz (obecnie Platz der Vereinten Nationen), znajdująca się na liście zabytków – podobnie jak zabudowa Karl-Marx-Alee z lat 50. i 60. XX w. – odrestaurowana pod nadzorem konserwatora zabytków, wyznacza drugi etap w rozwoju wielopiętowego budownictwa mieszkaniowego i przejście od zabudowy *stricte* ortogonalnej do brył o bardziej elastycznych formach i bardziej swobodnych układów urbanistycznych¹⁶ (il. 10, 11 i 12).

16. Jörg Haspel, *Jubiläumsdenkmalpflege – Nachkriegsdenkmalpflege. Die polnische Botschaft Unter den Linden Berlin* [w:] Michael Wozniak (ed.),

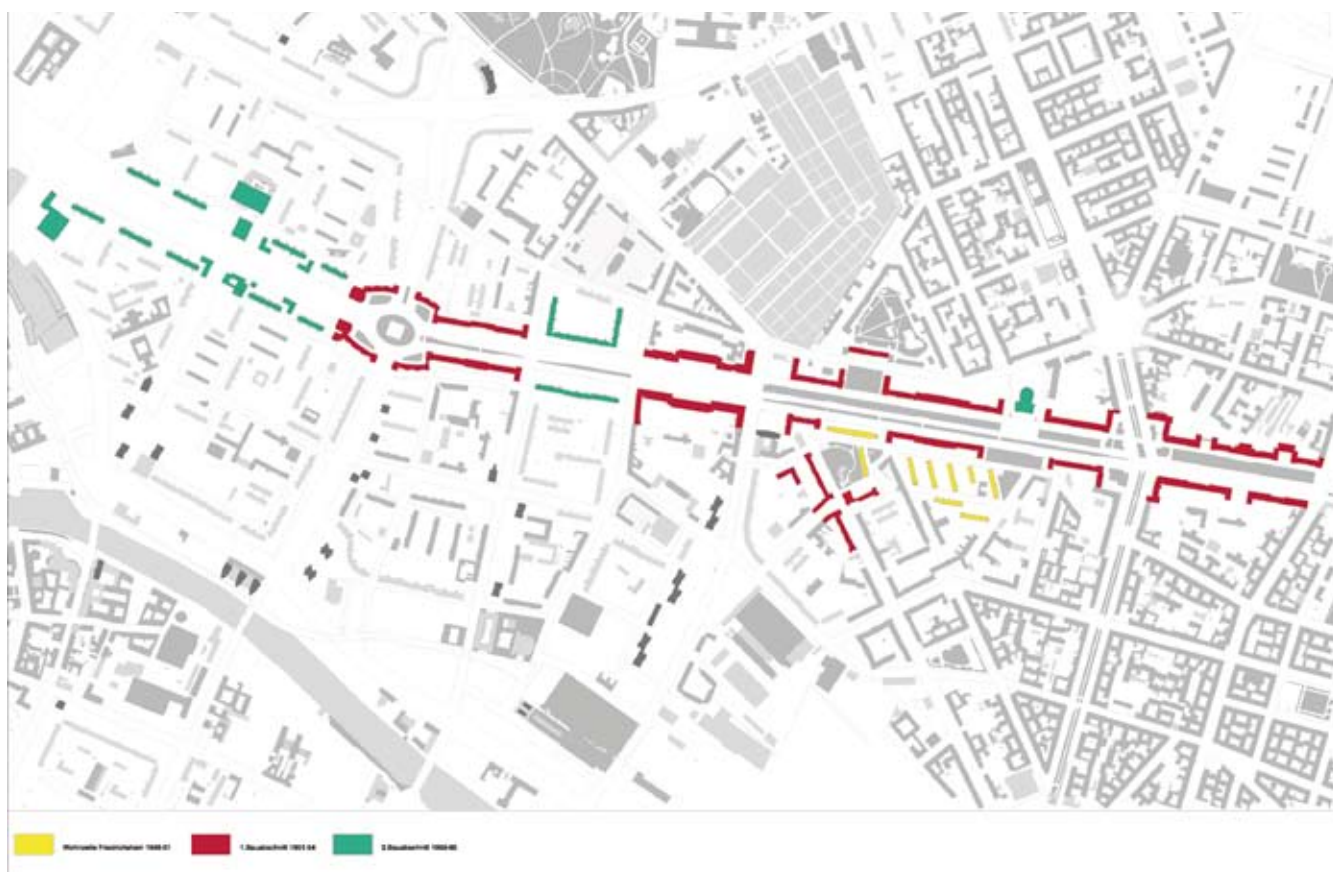
8. Wkład Le Corbusiera w Międzynarodową Wystawę Budowlaną 1957 (Interbau '57): L'Unité d'Habitation – typ Berlin (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Reuss)

Dwa budynki wzniesione w latach 60. XX w., tzn. zachowany do dziś budynek Rady Państwa NRD, będący obecnie siedzibą European School of Management and Technology (ESMT), oraz zburzony w 1995 r. budynek Ministerstwa Spraw Zagranicznych NRD na wyspie na Sprewie, obszernie dokumentują historię unowocześniania i porządkowania socjalistycznej polityki architektonicznej po wzniesieniu muru berlińskiego w 1961 roku¹⁷. Zachowane betonowe fragmenty muru berlińskiego, które znajdują się na liście zabytków chronionych, oraz pawilon straży

Kunstgeschichte und Denkmalpflege. IV. Tagung des Arbeitskreises Deutscher und Polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger 1997, Toruń 2002, s. 241-262.

17. Philipp Meuser, *Schlossplatz Eins. European School of Management and Technology*, Berlin 2006.

9. Schemat zabudowy Karl-Marx-Allee (dawna Stalin-Allee) przedstawiający trzy główne etapy rozbudowy: 1949-51 (kolor żółty), 1951-1955 (czerwony) i 1959-1965 (zielony) (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Antje Graumann i Gunnar Nath)

10. Kino International projektu Josefa Kaisera i Güntera Kurnerta, budowa: 1961-63 r. u zbiegu Schillingstraße i Karl-Marx-Allee (dawniej Stalin-Allee), drugi etap budowy (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

11. „Cafe Moskau” projektu Josefa Kaisera, budowa: 1961-64 r. przy Karl-Marx-Allee (dawniej Stalin-Allee), drugi etap budowy (źródło: Landesdenkmalamt Berlin, Wolfgang Bittner)

granicznej zwany „Pałacem Iż”, znajdujący się obok dworca Friedrichstrasse, zasadniczo reprezentują dwie charakterystyczne cechy wyróżniające modernistyczną architekturę NRD: z jednej strony jest to tożsamość estetyczna, ilustrująca zestrojenie NRD i socjodemokratyzmu ze światową urbanistyką i normami produkcyjnymi, a z drugiej – imponujące pomniki prześladowań i represji w socjalistycznej rzeczywistości. Budynki te zostały wpisane na listę zabytków z obu powodów¹⁸. Mur berliński nie stanowi architektonicznego dziedzictwa socrealizmu, lecz socjodemokratyzmu i realnego socjalizmu w NRD.

II.

Inicjatywa „Światowe Dziedzictwo Berlina”

Propozycja *Dwie architektury europejskie – podwójny Berlin: Karl-Marx-Allee oraz Międzynarodowa Wystawa Budowlana w dzielnicy Hansa (Podwójna Helisa)*, która obejmuje zabytkowe kompleksy przy

Karl-Marx-Allee i budynki Międzynarodowej Wystawy Budowlanej w dzielnicy Hansa, powinna spełnić cztery (II, III, IV i VI) z dziesięciu kryteriów opracowanych przez Konwencję UNESCO o ochronie światowego dziedzictwa¹⁹. Projekt dossier powojennego dziedzictwa Berlina zawiera wybrane zabytki architektury i krajobrazu oraz tereny objęte ochroną konserwatorską o wyjątkowym znaczeniu historycznym i znane nie tylko w Niemczech, które powstały po 1945 r. po obu stronach muru wskutek interakcji i współzawodnictwa pomiędzy dwiema częściami miasta. Były one wytworem zimnej wojny oraz konfrontacji Wschodu z Zachodem, należy więc je zachować jako świadectwo podziału Berlina i Europy po 1945 roku.

Powojenne dziedzictwo Berlina – ta wyjątkowa konfiguracja antytez, jaka stała się udziałem zjednoczonego miasta – koncentruje się głównie na dwóch obszarach: historycznej Karl-Marx-Allee oraz Międzynarodowej Wystawy Budowlanej w dzielnicy Hansa.

18. Anke Kuhrmann, *Ein Denkmal und seine Teile – die Gesamtanlage „Berliner Mauer”* [w:] Landesdenkmalamt Berlin (ed.), *Berlin im Wandel. Jahre Denkmalpflege nach dem Mauerfall (Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin, Bd. 35)*, Petersberg 2010, s. 121-129; Norbert Heuler, *Die Grenzübergangsstelle Bahnhof Friedrichstraße – der Tränenpalast*, ibidem., s. 130-132.

12. Hala Kongresowa przy Alexanderplatz (obecnie Berlińskie Centrum Kongresowe – BCC) oraz Dom Nauczyciela w Berlinie Wschodnim projektu Hermanna Henselmanna, budowa: 1961-64 r., wyznaczające zakończenie drugiego etapu budowy Karl-Marx-Allee (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Wolfgang Bittner)

19. Dziesięć kryteriów wg Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO – zabytek musi:

- I. stanowić wybitne dzieło ludzkiego geniuszu twórczego;
- II. ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;
- III. nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej;
- IV. być wybitnym przykładem typu budowlanego, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości;
- V. być wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania łąki lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli /dane dobro/ stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian;
- VI. być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (Komitet jest zdania, że kryterium to powinno być stosowane na ogół łącznie z innymi kryteriami);
- VII. obejmować najbardziej niezwykłe zjawiska przyrodnicze lub obszary o wyjątkowym naturalnym pięknie i znaczeniu estetycznym;
- VIII. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla głównych etapów historii Ziemi, włączając świadectwa rozwijającego się na niej życia; trwających procesów geologicznych istotnych w tworzeniu rzeźby terenu, bądź form geomorfologicznych lub fizjograficznych o dużym znaczeniu;
- IX. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, wodnych, nadbrzeżnych i morskich;
- X. obejmować siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody.

13.1. Fragment mapy zabytków Berlina: obszary chronione Karl-Marx-Allee (dawnej Stalin-Allee) pomiędzy Alexanderplatz a Proskauer Straße (źródło: Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt Berlin / SBD/OD/KOM)

Każdy z tych obszarów posiada kilka zabytkowych fragmentów i obiektów, zarówno wzdłuż dawnej Stalin-Allee we wschodniej części miasta, jak i w projektach związanych z planowaniem dzielnicy Hansa oraz Międzynarodowej Wystawy Budowlanej w części zachodniej. Są to następujące obszary:

1. Karl-Marx-Allee i teren mieszkalny pomiędzy Strausberger Platz a Proskauer Strasse,²⁰ w tym:

- osiedle Friedrichshain (1949-1951, architekci Hans Scharoun i Ludmilla Herzstein oraz Helmut Riedel, Richard Paulick i in.)

- zespół Weberwiese (1950-1954, architekt Hermann Henselmann)

- Karl-Marx-Allee pomiędzy Strausberger Platz a Proskauer Strasse (1951-1958, architekci Egon Hartmann, Richard Paulick, Hanns Hopp, Karl Souradny i Kurt Leucht);

2. Interbau 1957 i dzielnica Hansa (planowana od 1953 przez Hansa Scharouna, Gerharda Jobsta, Willy'ego Kreuera, Wilhelma Schliessera i Waltera Rossowa; realizacja 1955-1960, ponad 40 architektów i architektów krajobrazu z około dziesięciu krajów, m.in. Alvar Aalto, Luciano Baldessari, Walter Gropius, Arne Jacobsen, Oscar Niemeyer, Lopez/Beaudouin, Pierre Vago, Van den Broek/Jacob Bakema, Paul G. Baumgarten, Egon Eiermann, Herta Hammerbacher, Gustav Hassenpflug, Hermann Mattern, Sep Ruf, Paul Schneider-Esleben, Hans Schwippert, Max Taut etc.)²¹, w tym:

- Hala Kongresowa w Tiergarten (1956-1958, architekt Hugh Stubbins),

- Akademia Sztuk Pięknych (1958-1960, archi-

tekt Werner Düttmann) oraz

- Dom Corbusiera Unité d'habitation, typ Berlin (1953-1957, architekt Le Corbusier), jako satelita w dzielnicy Charlottenburg; (il. 13.1);

3. Karl-Marx-Allee II obszar mieszkalny pomiędzy Strausberger Platz a Alexanderplatz (1959-1964, architekci Werner Dutschke, Josef Kaiser i Edmund Collein)²², w tym:

- Kino International i Cafe Moskau (1961-63, architekci Josef Kaiser i Heinz Aust) oraz Kino Kosmos (1961-62, architekt Josef Kaiser), oraz

- Haus des Lehrers (Dom Nauczyciela) i Hala Kongresowa na Alexanderplatz (1962-1964, architekt Hermann Henselmann) (il. 13.2).

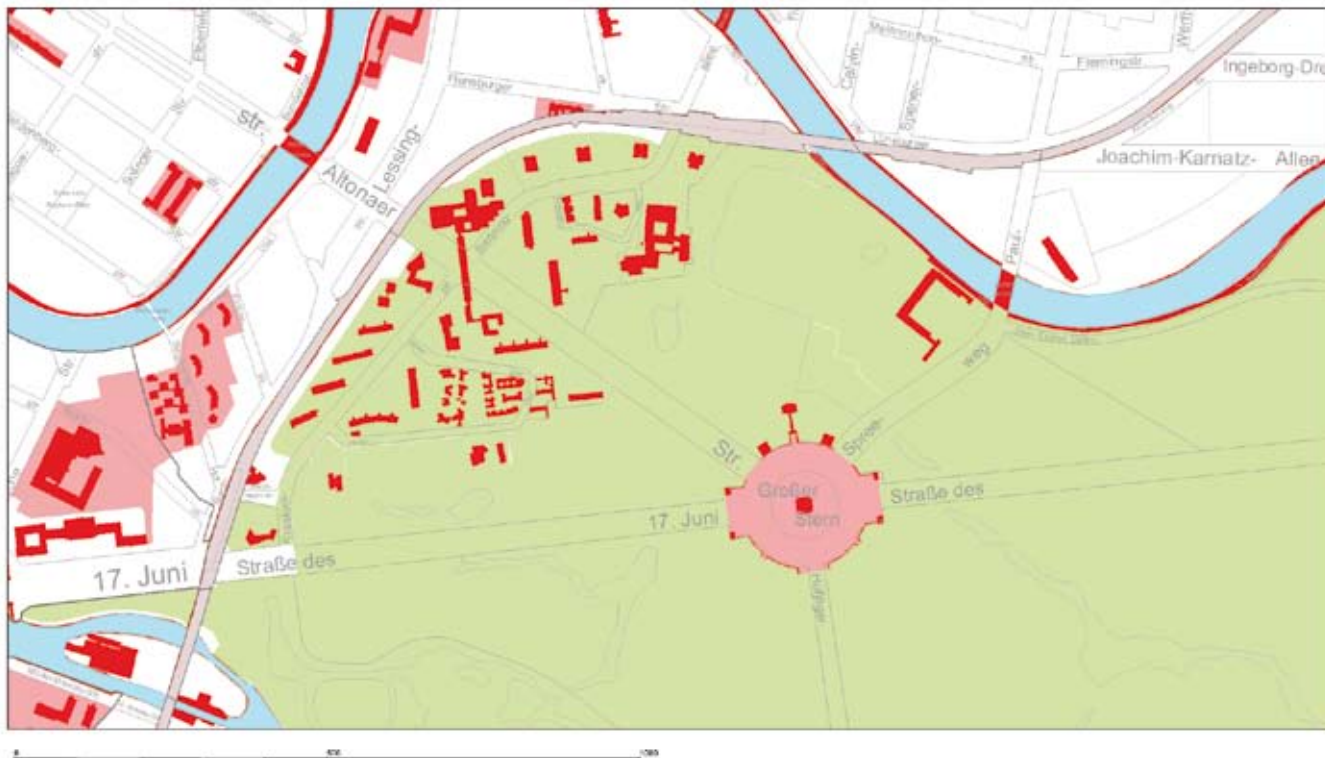
Konkurencyjny i komplementarny potencjał Europejskiego Dziedzictwa Światowego

Inicjatywa Światowe Dziedzictwo Berlina wywołała mieszane reakcje. Niektórzy przyjęli ją z aprobatą, w niektórych przypadkach wręcz z entuzjazmem, ale odezwały się także głosy sceptycyzmu i krytyki ze strony znanych osób. W niektórych kręgach społecznych Berlina koncepcja uznania powojennego dziedzictwa – zwłaszcza tego z lat 60. i 70. XX w. – za godne statusu zabytków chronionych nie cieszy się wielkim poparciem. Propozycja ubiegania się o wpisanie na listę UNESCO socjalistycznej części spuścizny w Berlinie Wschodnim została przez niektórych całkowicie odrzucona, zwłaszcza przez ofiary represji ze strony państwa rządzonego przez SED, jako że spuścizna ta kojarzy się ze stłumieniem powstania z 17 czerwca 1953 r., budową muru berlińskiego 13 sierpnia 1961 r., służbą bezpieczeństwa i rozka-

20. zob. Landesdenkmalamt Berlin (red.), *Denkmale in Berlin, Bezirk Friedrichshain (Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland)*, Berlin 1996, s. 148-179.

21. zob. Landesdenkmalamt Berlin (red.), *Denkmale in Berlin, Bezirk Mitte. Ortsteile Moabit, Hansaviertel und Tiergarten (Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland)*, Petersberg 2005, s. 179-203.

22. zob. Landesdenkmalamt Berlin (red.), *Denkmale in Berlin, Bezirk Mitte. Ortsteil Mitte, (Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland)*, Petersberg 2003, s. 164-172 oraz s. 421-435.

13.2. Fragment mapy zabytków Berlina: obszar chroniony Hansaviertel w tym zabytkowy park Tiergarten (źródło: Senatverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt Berlin / SBD-OD-KOM)

zem strzelania do ludzi usiłujących uciec przez granicę – innymi słowy, wiąże się z represjami, prześladowaniami i brakiem wolności. Niektórzy z krytyków żądają, by tylko ocalałe fragmenty muru berlińskiego – czyli pomniki upamiętniające mur i zapory z drutu kolczastego – a także obiekty Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (Stasi czyli Staatssicherheit), które obecnie uznawane są za miejsca pamięci (siedziba Stasi przy Normannenstrasse w Lichtenberg i więzienie Stasi w Hohenschönhausen), powinny znaleźć się na liście światowego dziedzictwa jako świadectwo prześladowań i oporu²³. Możliwa do przyjęcia alternatywa zakładałaby włączenie berlińskich zabytków i miejsc pamięci z okresu rządów Socjalistycznej Partii Jedności do grupy miejsc za żelazną kurtyną, które otrzymały Znak Dziedzictwa Europejskiego w 2011 r.²⁴, bądź też włączenie ich do „Zielonego Pasa - Szlaku Żelaznej Kurtyny”, który wyznacza linię przebiegu żelaznej kurtyny, jako pasa przyrody chronionej i przyczynia się do upamiętnienia zimnej wojny²⁵.

Wiele osób, zwłaszcza znawcy architektury

i historii sztuki, zwracają uwagę, że podobne miejsca i ambicje do wpisania ich na listę światowego dziedzictwa istnieją także w innych krajach. Od kilku lat realizowany jest projekt na rzecz objęcia wspólną nominacją do wpisania na listę światowego dziedzictwa prac Le Corbusiera, które obejmują prawie 20 obiektów w sześciu krajach UNESCO. Mimo iż Republika Federalna Niemiec jest jednym z uczestników, projekt nie obejmuje berlińskiego budynku mieszkalnego Corbusiera („Unité d’habitation, typ Berlin”), chociaż znalazły się w nim wille zaprojektowane przez Corbusiera dla osiedla Weissenhof w Stuttgarcie, zbudowane w 1927 r. w ramach wystawy budownictwa „Nowe mieszkanie” („Die neue Wohnung”). Jako przykład wielorodzinnego budynku mieszkalnego w stylu Corbusiera eksperci wskazali natomiast „Unité d’habitation” w Marsylii (1946-52), który jest najstarszą i przypuszczalnie najbardziej autentyczną wersją tego legendarnego typu budynku. Jak dotąd inicjatywa na rzecz prac Corbusiera nie zdołała przekonać Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO – czy obecna inicjatywa berlińska nie jest próbą wprowadzenia jego drugorzędnych dzieł na listę UNESCO kuchennym wejściem?

Być może ważniejszą kwestią, nad którą należy się zastanowić, jest międzynarodowe znaczenie spuścizny architektury socjalistycznej w ogóle, a w Berlinie w szczególności. Czy zgodnie z kryteriami UNESCO obiekty te stanowią zabytki o wybitnej wartości uniwersalnej? Czy architektoniczno-urbanistyczna spuścizna socjalizmu przyczyni się do wypełnienia luki, jaką na liście światowego dziedzictwa stanowi dziedzictwo XX wieku? Architektoniczno-urbanistyczną politykę socrealizmu, jaką zrealizowano np. na Karl-Marx-Allee w Berlinie Wschodnim, postrzega

23. Dunger Matthias, *Denkmalpflege an historischen Gedenkstätten* [w:] Landesdenkmalamt Berlin (red.), *Berlin im Wandel...*, op. cit., s. 145-148.
24. zob. http://www.kmk.org/fileadmin/pdf/Kultur/EKS_Eiserner_englisch.pdf; zob. także http://www.fondazione-delbianco.org/seminari/progetti_prof/progview.asp?id=1484.

25. zob. Hans Peter Jeschke, *Das Grüne Band als Natur- und Kulturerbe*, „Natur und Land”, No. 2/2009, s. 7-10; Jörg Haspel, *Where is the Berlin Wall? From a hated heritage to missed Monument*, [in:] Andrzej Tomaszewski, Simone Giometti (red.), *The Image of Heritage. Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 6-8 March 2009, Florence, Italy, Firenze 2011, s. 127-138; Jörg Haspel, *Die Berliner Mauer als Denkmal – der Eiserne Vorhang als europäisches Grenzlandschaft. Bilanz und Plädoyer 20 Jahre nach der Maueröffnung*, [w:] *Die Berliner Mauer – Vom Sperrwall zum Denkmal / Mauer und Grenze – Denkmal und Gedenken*, „Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz”, Bd. 76, Tl. 1 und 2, Tl. 2 *Tagung: Mauer und Grenze – Denkmal und Gedenken*, (Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, vol. 76/2), Bonn 2009, s. 121-132.

14. Socrealistyczne obiekty w Warszawie i Berlinie (źródło: Landesdenkmalamt Berlin / Antje Graumann)

się jako coś w rodzaju parafrazy czy też kopii, jako realizację architektury drugiej generacji. Wspaniałe przykłady budowli, które zyskały międzynarodową sławę na terenach pod sowiecką dominacją w latach powojennych, w rzeczywistości powstały w samej Federacji Rosyjskiej, a zwłaszcza w jej stolicy będącej jednocześnie światową stolicą socjalizmu. Wystarczy tu wspomnieć legendarne metro moskiewskie i jego monumentalne stacje, zbudowane na przestrzeni lat od 30. do 50. XX w., czy Uniwersytet Łomonosowa i stalinowskie drapacze chmur otaczające centrum Moskwy (il. 14).

A przecież model sowiecki dotyczył nie tylko Berlina Wschodniego i NRD, jego wpływy widać w całej Europie Wschodniej i w satelickich krajach Związku Radzieckiego. Wybitne jego przykłady – takie jak rozplanowanie Mińska - stolicy Białorusi, warszawski Pa-

łac Kultury i Nauki, nowo zbudowane dzielnice programowe jak np. warszawski MDM, stworzenie idealnych socjalistycznych miast z obiektami przemysłowymi i mieszkaniami dla robotników, jak np. Nowa Huta czy miasta przez jakiś czas noszące imię Stalina, np. Katowice (nazywane Stalinogrodem w latach 1953-1956), Eisenhüttenstadt w Niemczech czy Sztálinváros na Węgrzech (zbudowane pod tą nazwą w 1951 r., a przemianowane w 1961 r. na Dunaújváros czyli Nowe Miasto nad Dunajem) – stanowią wspólne powojenne dziedzictwo Europy Środkowo-Wschodniej, godne, by stać się przedmiotem międzynarodowej inicjatywy na rzecz wpisania go na listę UNESCO. Byłoby to imponujące anty-modernistyczne uzupełnienie miast z listy światowego dziedzictwa reprezentujących powojenny modernizm, do których należą m.in. brazylijska Brasiilia czy francuski Hawr.

Nic nie wskazuje na to, by spośród 172 list kandydatów ze 189 krajów, które do tej pory podpisały Konwencję UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa, znajdowały się obiekty o takim potencjale jak Berlin. Inne miasta podzielone (m.in. Belfast czy Jerozolima) nie posiadają takiej konfiguracji obiektów czy takiej ich ekspozycji, jaką można by porównać z Berlinem po 1945 roku. *Nominowanie socrealistycznych zabytków urbanistycznych z Europy Środkowo-Wschodniej* – piszą inicjatorzy wniosku na rzecz Berlina – konfrontacja Wschodu z Zachodem w Berlinie *stwarza niepowtarzalną okazję dla porównań i kontrastów [...], szczególnie dlatego, że w sposób tak dramatyczny ukazują one przeciwstawne ideologie.*

Na II Konferencji Naukowej „Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura 1. połowy XX w. i jej ochrona”, która odbyła się w Gdyni w 2009 r., omawiano wartości architektury powojennej (m. in. gdyński dworzec kolejowy) i uzgodniono, że kraje postkomunistyczne posiadają wspólne dziedzictwo, ponieważ łączy je wspólna historia po II wojnie światowej. Konferencja stanowiła punkt wyjścia do nawiązania współpracy przez polskie i niemieckie środowiska naukowe (zwłaszcza ICOMOS Polska i ICOMOS Niemcy, przy udziale władz miejskich Warszawy i Berlina) oraz zorganizowania serii warsztatów, seminariów i spotkań w celu omówienia i oceny powojennego dziedzictwa obu krajów. Do współpracy zaproszono przedstawicieli środowisk naukowych z innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Pierwsza konferencja zorganizowana przez ICOMOS Polska i ICOMOS Niemcy, przy współpracy z DOCOMOMO Niemcy, odbyła się w 2010 r. w Lipsku²⁶. Dzięki władzom miasta Warszawy w 2011 r. udało się zorganizować objazdową wystawę (w trzech językach: polskim, niemieckim i angielskim) poświęconą

26. Bogusław Szmygin i Jörg Haspel (red.), *Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja / Das Erbe der Nachkriegszeit erhalten und erneuern – Denkmale der Moderne und Gegenmoderne / Architecture of the Second Half of the 20th Century – Studies and Protection*, wyd. ICOMOS Polska, ICOMOS Niemcy oraz Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa – Berlin 2010 (materiały do ściągnięcia ze strony ICOMOS Polska: http://bc.pollub.pl/dlibra/docmetadata?id=634&from=&dirids=1&ver_id=3037&lp=1&Q1=!7730BDFE-5D9A50271F2FBF6E24DBEAB1-9).

porównaniu warszawskiej Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej z berlińską Karl-Marx-Allee (Aleja Karola Marksa)²⁷. Następnym krokiem współpracy było seminarium poświęcone urbanistycznemu dziedzictwu socrealizmu w Krakowie i Warszawie oraz seminarium na temat inwentaryzacji, oceny i skatalogowania architektury pierwszych lat powojennych²⁸. Jesienią 2012 r. odbyła się w Lipsku konferencja pt. „Między odrzuceniem a uznaniem. Architektoniczna spuścizna socjalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej”²⁹, natomiast na 2013 r. ICOMOS zaplanowała konferencję podsumowującą, poświęconą określeniu możliwości wpisania na listę UNESCO obiektów stanowiących spuściznę socjalizmu oraz ocenie szans na ich wspólną nominację.

Istnieje spora szansa na to, że berlińska inicjatywa na rzecz wpisania kontrastującego a jednocześnie dopełniającego się powojennego dziedzictwa miasta się powiedzie. W każdym razie, biorąc pod uwagę obecną strategię UNESCO, inicjatywa ta może przyczynić się do włączenia do światowego dziedzictwa tematów i kategorii niedostatecznie reprezentowanych. Jeśli uda się to w odniesieniu do dziedzictwa podzielonego Berlina, tym bardziej uda się, jeśli do berlińskiej inicjatywy przyłączy się partnerzy z Europy Środkowo-Wschodniej z ich własną spuścizną socrealizmu i socmodernizmu. Berlin może mieć duże szanse na sukces działając samodzielnie, lecz międzynarodowa inicjatywa europejska stanowiłaby odzwierciedlenie zasad i celów powstania UNESCO i Konwencji ds. ochrony światowego dziedzictwa, w szczególności sposób wypełniając zadanie jednoczenia narodów.

27. Maria Wojtysiak, Monika Kapa-Cichocka i in., *MDM-KMA-Warschau-Berlin. Das Architektonische Erbe des Realsozialismus in Warschau und in Berlin / MDM - KMA. Architektonische Erbe des Realsozialismus in Warschau und in Berlin*, Dom Spotkań z Historią 2011.

28. *Von Moskau lernen? Architektur und Städtebau des Sozialistischen Realismus. Denkmaldialog Warschau – Berlin 2011 – eine Dokumentation / Uczyc się od Moskwy? Architektura i Urbanistyka Socrealizmu. Dialog o zabytkach Warszawa – Berlin 2011 – Dokumentacja / Learning from Moscow? Architecture and Urban Design of Socialist Realism. Heritage Dialogue Warsaw – Berlin 2011 – a Documentation*, „Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin”, Bd. 38, wyd. Landesdenkmalamt Berlin i Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Warszawa, Berlin 2012.

29. [http://www.denkmal-leipzig.de/LeMMon/denkmal_fachprogramm.nsf/programm_web_datum_deu/071D2B26D8A18CA8C1257A0E002C831C/\\$FILE/ICOMOS_GWZO.pdf](http://www.denkmal-leipzig.de/LeMMon/denkmal_fachprogramm.nsf/programm_web_datum_deu/071D2B26D8A18CA8C1257A0E002C831C/$FILE/ICOMOS_GWZO.pdf).